

Развој уређења судова у Црној Гори

Разматрањем развоја судства у Црној Гори улази се и у друштвено-економску проблематику црногорског друштва. Пошто ће та питања у њиховој цјелини бити и предмет посебних студија, то ћемо овом приликом, пратећи првјенствено развој и уређење судства, залазити само дјелимично у укупност те проблематике и онолико колико буде најнужније за објашњење друштвеног коријена појединих институција при обради овог питања.

Излагање почињемо од првог писаног законика, јер сматрамо да се отада може и говорити о почецима нормираног уређивања судова. То не значи да прије није било судова у Црној Гори и да се није судило. Судова је било и судило се по обичајним правилима („суд добрих људи“ и разни племенски судови), али се не може говорити о зачецима нормираног одређивања судске организације све до Законика Петра I.

Обожаваоци патријархалних слобода долазећи у Црну Гору са заносом су истицали омиљену изреку да „ове горе не трпе регуле“ итд. Међутим, ако се прате напори који су чињени да се уведе законодавство, да се правда успоставља путем суда а не силом оштећеног, и суровим обичајем крвне освете, онда се добија други утисак. „Ниједан народ не може бити честит ни сретан, у којему законитог суда и доброг правитељства нема...“ каже се у члану 20 „Законика опшћег Црногорског и Брдског“ познатог под називом — Законик Петра I, који је донесен 18 октобра 1798 године на „Јединокупном сабору“ племенских глаvara и старјешина у Цетињу.

Црногорско законодавство се није развијало из неког утврђеног уставног система, јер устава није ни било све до 1905 године, већ су појединим законима обухватана она правила која су у друштву у овом или оном виду већ постојала као обичајно право. И кад би дошло до неких новина које су значиле отступање од обичаја, наилазило се скоро увијек на отпор народа. Црна Гора је и у овом периоду свог развитка више назив једне територије на којој је био скуп племена, гдје је свако племе користило прилику да се, слабљењем централне власти, прикаже као нека државица. Спорове у племену, у недостатку пра-

восудних и управних органа, рјешавали су племенски старјешине. Централни органи када су вршили какав утицај или интервенцију између завађених племена и братстава у циљу измирења, то се већином сводило на религиозно-морално дјеловање) црногорског митрополита као носиоца извршних функција свјетовне и духовне власти. Треба имати у виду да је појам племе у Црној Гори имао уже и шире значење. У ужем смислу то је братство (фамилија). Шире значење овог појма има више територијално обиљежје — то је територија насељена са по неколико братстава, која је кроз историју претстављала једну војну организацију и то је управо било главно обиљежје племенске заједнице у овом другом значењу тог појма. Дочим, братство је било **родбински** и **економски** повезаније, то су његове главне карактеристике. Појам рода као посебне организације не сретамо у црногорском друштву, а мислимо да није у том смислу ни раније постојао, сем као обиљежје када је у питању братство. Када се говори о племенима, обично се мисли на племе у овом ширем значењу тог појма, па ћемо и ми током даљег излагања имати у виду то значење племена. Ове напомене чинимо само ради јасноће друштвено-политичких основа на којима се развијала судска организација, без претензија да, засад, залазимо дубље у та питања, јер је то како смо истакли друга иако повезана проблематика.

Прелазимо на појединачно излагање о судовима у њиховом историском развоју, тј. времену настајања, развоја и нестајања, осврћући се на тај начин, колико нам подаци буду омогућавали, на све врсте судова, на њихов поступак и организацију.

Кулук¹⁾ је био први суд у Црној Гори, а његово оснивање је произашло на основу већ поменутог Законика (чл. 28-33). Племенски сепаратизам је био основна кочница спровођењу Законика у живот. Да би дошло до примјене Законика на конкретне случајеве, пришло се организацији суда којем се то повјеравало. Тако је на Цетињу 17 августа 1803 године основан Кулук. Кулук је био општи и редовни врховни управно-судски орган и обједињавао је у својој дјелатности функцију управе и судства, јер у овом периоду нема ни трагова о раздвајању тих функција. Сепаратистичке племенске тежње нијесу нашле своје задовољење ни у саставу Кулука, а амбиције појединих главара су њиме биле спутаване, па усљед свих тих и многих других

¹⁾ Д. Вуксан, Посланице Петра I, Цетиње, 1935, стр. 65,80 и даље.

²⁾ Занимљиво би било погледати филолошки откуда за суд назив „кулук“, јер је ријеч кулук у народу означавала неки терет, тј. трошак који су морали приређивати парничари онима који су их мирили или им пресуђивали спор, па је вјероватно да је законодавац акцептирао тај народни израз означавајући њиме установљени суд. И касније је појам кулук означавао нешто што треба одрадити (откулучити) неком за нешто или бесплатно, обично држави.

околности Кулук није успио да се учврсти као суд. И друге одредбе Законика су наишле на отпор народа приликом покушаја да се спроведу. Тако је било одређено чл. 20 Законика „... да свака кућа даје годишње парах илиги динарах шездесет...“, чему су се супротставили главари који су се били прије неколико мјесеци заклели на Закон, а народ је порез сматрао харачем који треба да плаћа само турска раја³⁾). Иако предвиђен да буде врховни земаљски суд, Кулук је остао у суштини примитивно вијеће, дјелујући више моралним факторима, без неке ефикасније санкције, међу племенима. Кулук је сачињавао вијеће гдје се број чланова мијењао. Сједницама је претседавао гувернадур (а при свечаним засиједањима је облачио црвену тогу звану у народу „кабаница-биљиш“). Искуство са Кулуком поучило је законодавца, па покушај да се успоставе „судци и управитељи“ о којем говори чл. 29 Законика као нижим судским и управним органима, није ни учињен. Без довољно материјалних средстава, без ефикасне санкције и у разноврсности партикуларистичких обичајних правила племена, тешко се могао снаћи и најбоље организован суд, јер покушај прилагођавања народа замишљеном суду није успио већ се морало поћи од народног схватања којем је требало прилагодити и уређење судова, и тако је Кулук био деградиран на скромну улогу примитивног вијећа. Друштвене снаге које би раскинуле конзервативно одушевљење према старој бесудној традицији, нијесу ни постојале. Све је то допринијело те се Кулук није могао одржати као суд, па је убрзо и нестао.

Правитељствујушчи сенат црногорски и брдски установљен је 1831 године као врховни земаљски суд. Сједиште Сената је било у Цетињу, а за првог претседника је био постављен Ивановић родом из Подгорице, назван у народу генерал, а био је руски сфицир и донио је прву рату заостале руске субвенције Црној Гори. Покушаји уређења судства, које смо истакли, оснивањем Сената, добијају чвршће обиљежје. Све више хвата коријена објективна тенденција развитка да самовољу треба усмјеравати правом, да се одмазда замијени законитом пресудом. Сенат је рјешавао у другом степену и коначно. Као колегијално тијело био је прво састављен од 12 чланова и претседника, а касније се тај број мијењао (повећавао) према територијалном проширењу Црне Горе. Приставни персонал је сачињавао само један секретар. При одређивању броја сенатора по свој прилици су ва-

³⁾ Д. Милаковић, Историја Црне Горе, св. 3, стр. 176 и даље изд. „Браће Јовановић“, Панчево, 1882.

Неплаћање пореза код Црногораца има основ у немаштини, а не толико у одупирању државној идеји како се обично мисли, али то се повезује и стварно постаје отпор према власти.

жнију улогу играли унутарполитички моменти него правосудно управне потребе. Сенатори су били претставници својих племена у Сенату. Тако ни сви чланови нијесу били истовремено на окупу, већ су дежурали половина један мјесец, а половина опет други мјесец. Правосудна функција од управне ни у овом периоду није одвојена, ни код највишег земаљског суда, већ и једну и другу обавља Сенат. Као полуга јачања централне државне власти Сенат је омогућио Његошу да учини оно што његовом претходнику, Петру I, није успјело, тј. да прикупи порез који је и номинално означавао фактичко остваривање одлука централне власти над племенима која су и у овом периоду каткад испољавала тежњу каквих малих државица у управно-политичком смислу. Зато је Његош искоришћавао наклоност већине племена према централној власти противу оних која су се опирала одлукама те власти, јер је то била једина ефикасна санкција у недостатку органа који би дјејствовали по нормираној надлежности државне власти, која је била још слаба за такав подухват. На овај начин је Његош неколико пута морао да употреби оружану силу због отпора племена сакупљању пореза, али је тек 1836 године сакупљен порез у читавој земљи. Опорезивање је овог пута више одговарало принципу равномјерног оптерећивања пореских обавезника него оно по Законику Петра I. Порески обавезници су били раздијелени у три групе према приходима домова: први су плаћали годишње 3, други 2 и трећи 1 фиорин⁴). Касније су порез редовно сакупљали капетани, јер су били истовремено и органи финансиске управе и предавали је Сенату као органу државне (финансиске) и управно-судске власти. И војна управа је дијелом била у надлежности Сената, јер су сенатори били војни старјешине својих племена, а у рату њихови заповједници. Тако се у организацији Сената запажа више функција, касније, разгранате државне власти.

Нас овдје највише занима правна природа Сената, његова функција врховног суда. Поступак пред Сенатом је био усмен и кратак, а само најважнијим пресудама давата је писмена форма. Судило се углавном по обичајном праву које се у пресудама

⁴) Држ. музеј — Архивско одјељење — Цетиње, ф. 1838-39 Петар II. Овај документат није датиран. Ми смо га већ цитирали под примј. 6. Д. Вуксан га је објавио у „Записима“ књ. X, год. 1932, стр. 90, а то је, види се према осталим списима, дио извјештаја који је Милаковић у својству секретара и благајника подносио Његошу у 1838 години. О овом систему опорезивања писали су: Ј. Томановић (цит. дјело стр. 46) и С. Дрљевић (Архив за правне и друштвене науке, Београд, 1910, стр. 397, примјед. 18). Први га погрешно цитира, а други не наводи извор, па смо се, и из тих разлога, побринули да документат цитирамо по оригиналу.

назива „куштум земаљски“, а ређе се Сенат позива на „земаљски закон“⁴).

Капетански судови су били нижа судска инстанца од Сената, а њихова територијална надлежност звала се капетанија. Капетански суд је вршио судску и управну власт, као и Сенат па су се административна и судска подјела земље поклапале. Та подјела није била још на округе, већ на племена. Свако племе имало је по један, два или више капетанских судова, односно капетанија. Њихов број није био утврђен већ је одређиван од митрополита према територији племена и њиховим политичким приликама.

Прије капетана управно-правосудни органи по племенима звали су се **кнезови**. Они су бирали на племенским скуповима као и њихови помоћници — **пољаци** (глобари — они који глобе, наплаћују пољске штете). Број пољака био је по племенима различит. Њихова дужност је била да процјенују пољске штете и мире странке у мањим грађанско-правним споровима. Кнез је током суђења узимао у обзир и њихово мишљење. Пољаци су водили бригу око извршења пресуде, па је њихова правна карактеристика у основи била сведена на органе егзекутуре, тј. извршне племенске органе. Племенски органи, кнезови, замјењивани су почев од 1831 године државним правосудно-управним органима капетанима. Његош је, да не би у својој политици удржављивања племена пренаглио и имајући у виду осјетљивост народа према традицији, обично за капетана постављао ранијег племенског кнеза, и то не у свим крајевима истовремено, већ постепено тако да и до краја његове владавине сретамо установу кнеза у неким племенима.

Капетански судови су били првостепени и рјешавали су инокосно. Међутим, капетани су позивали барјактаре и пољаке мјеста у којем суде да чују и њихово мишљење прије пресуде, пошто су барјактари били угледни традиционални војни старјешине. Капетани су у овом периоду изрицали пресуде усмено тако да нема писмених трагова њихових рјешења. Они су, за разлику од сенатора, путовали по капетанијама и пресуђивали у мјесту парничара, на мјесту спорне некретности или када је био у питању кривични спор на мјесту почињеног кривичног дјела. При-

⁴ Пошто се не наводе и чланови Законика, мислимо да се и овдје ради о примјени обичајног права, јер за црногорско законодавство почев од Законика Петра I, (а поготово се ово односи на Законе отачества од 1833, који нијесу уопште примјењивани, већ су остали као нацрт) па до Општег имовинског законика, не би било претјерано рећи да је врло мало гримијењивано и имало је више карактер уставних норми, а окоштало обичајно право је било ближе животним потребама и разумљивије људима без школе који су доносили пресуде, па је на тај начин дошло и до неубичајене судске праксе и потпуно различитог рјешавања сличних спорова у разним крајевима зависно од племенских обичаја.

ликом претреса били су нарочито заступљени принципи: непосредности, усмености и контрадикторности. Судило се обично „под ведрим небом“.

Пољаци су, како истакосмо, остали и у овом периоду, али са нешто измијењеном улогом. Све више долази до изражаја њихова улога савјетника капетанових. Пошто је њих бирао народ на скуповима, имали су и највише повјерења народа у свом мјесту. А капетанима је требало, поред савјета, да својим пресудама прибаве ауторитет повјерењем народа у њихову судијску објективност, зато су позивали пољаке и барјактаре као своје савјетнике.

Гвардија је био назив народа за те капетанове савјетнике, па се говорило, „дошао је капетан с гвардијом“. Тиме је народ колективно означавао оне који гледају и извршују (од италијанског *guardare* — гледати, друго значење: штитити), који капетану помажу присуством и савјетима да се донесе пресуда. Ови савјетници нијесу имали право мериторног одлучивања већ се појављују као савјетодавни орган најближи пороти, али без права да гласају о пресуди. Премда је извршавала и одлуке Сената по племенима, гвардија није била неки његов посебни орган, а поготову не судска инстанца. Зато се не би могли сложити са онима који тврде да је гвардија била суд⁶⁾. Напротив, више има основа за тврдњу да гвардија никада није била нека посебна државно-правна установа, па самим тим ни „мањи суд“, како је назива Милаковић у „Грлици“ (календару за 1835, стр. 51), јер треба имати у виду да се скоро сваки орган власти у Црној Гори називао суд, па је то био израз који је у народу употребљаван као обиљежје било које функције власти, те зато не би ни овај савремени запис могли узети за доказа да је гвардија била суд. Ово тим прије што је и сам Милаковић одређенији, како се види из претходно цитираног документа, што се тиче функције коју је имала гвардија. Он тамо каже да гвардија „извршује заповиједи и закљученија“ Сената по племенима, а

⁶⁾ Н. Дучић, Црна Гора (биљешке), Београд, 1874, стр. 45; Ј. Томаковић, Петар II Петровић Његош као владалац, Цетиње, 1896, стр. 17 и други.

Што се тиче тврдње проф. Др. Ф. Чулиновића (Државно-правна историја... II, Загреб, 1954, стр. 114) — да су перјаници извршавали и одлуке гвардије — неодржива је, јер ево шта се о томе каже у једном савременом документу, који је састављао Његошев секретар Милаковић: „Перјаници кои[x] има 30 и над њима капетан служе за телохранитеље господару и испуњавају (извршују) како [као] год и гвардија заповиједи и закљученија Сената, **особито важније заповиједи налажу се перјаницима**“ (подвукао и текст у угласте заграде ставио И. Р.). Држ. музеј — Архивско одјељење — Цетиње, ф. 1838-39 Петар II. Из овог документа се јасно види да је гвардија била извршни орган другог реда у односу на перјанике и да, према томе, перјаници нијесу били у положају да извршују одлуке гвардије.

пошто су у то вријеме постојали капетански судови као првостепени, гвардија је и њихове одлуке извршавала. Она је нека врста помоћног судског органа, који је на лицу мјеста и могао катакд рјешавати о прекршајима и ситнијим споровима уз старање о извршењу пресуде, али то опет не значи да је била судска инстанца. Није пут да се ово питање рашчисти трагање за бројем чланова гвардије, како се већином радило, јер смо већ истакли да је гвардије било по свим племенима, него треба утврдити правни карактер локалних органа судства и управе црногорског друштва, а то је, додуше, нешто теже с обзиром да ни послови ових органа нијесу били увијек подијелени.

Законик књаза Данила, од 25 априла 1855, и поред већ поменутих карактеристика уопштености црногорског законодавства, нешто опширније је обухватио (поред увода садржи 95 чланова) врсте кривичних дјела и казне као и грађанско-правну материју гдје највише мјеста заузимају питања породице и наслједства. Но, ипак, и норме овог Законика су више служиле као уставна начела, па се у првим члановима и говори о једнакости пред законом, слободи кретања грађана, заштити живота, части и имања грађана итд. Иако нешто опширнијем Даниловом Законику, основа је био Законик Петра I, а што се тиче примјене, сем норми о наслједству и породици, није имао бољу судбину од свог претходника. У то нас увјерава једно мјесто код Богишића, гдје он каже да је свега пет-шест чланова Данилова законика примјењивано⁷). Ово је тим јасније што је познавање обичајног права и искуство при његовој примјени, чиме су располагали виђенији главари, више цијењено у народу него стриктна примјена закона, а то је и остало све док су судови почели да се попуњавају школованим кадром.

Књаз Данило, као први свјетовни владар Црне Горе, радикалније је пришао уређењу државних органа, па је и организацију судова приближио практичним потребама. Он дотадашњим односима виших и нижих државних органа који су били више фактичке природе даје обиљежје државно-правних односа подређености и надређености. Одлучан за посљедњи обрачун са отпором племена централној власти, књаз Данило тежи да створи дисциплиновану војску која је требало да буде полуга и обезбјеђење развјетку државног централизма. Тако су свакој стотини војника постављани старјешине звани стотинаши. Такође су на сваку стотину војника именовани барјактари па је и њихов број био знатно увећан, а изгубили су од раније означеног положаја војних старјешина и остали симболични (по „барјаку“ — застави коју су носили) предводници

⁷) О командировању В. В. Богишића у Црногорију 1873, Журнал Народнаго просвещения, част CLXXIV отд. 4, 66-67.

војске. Стотине су даље дијељене на десетине, на челу са десечарима. Стотинаши су као војно-управни органи били потчињени капетану у капетанији гдје су живјели са подручном им стотиним. Капетански судови су остали и даље неизмијењени задржавајући своју ранију правосудну и управну стварну надлежност, а капетанима је још увијек припадало и војно старјешинство. Број стотинаша у капетанијама одређиван је према територијалном принципу и броју мушкараца способних за ношење оружја, али су капетаније ипак остале у оквиру племена. Дошло је до укидања установе пољака, а њихове послове су преузели десечари. Капетани су повремено и даље окупуљали око себе као пратиоце и савјетнике стотинаше, стотинске барјактаре и десечаре, а народ је и сада ову пратњу означавао колективним називом гвардија. Што се тиче поступка пред капетанским судовима и пред Сенатом остао је у овом периоду неизмијењен, како смо раније изложили. Капетани и сенатори су добијали годишњу плату, а помоћни судски органи су имали само путнине које су узимали од глоба. Капетани су били дужни да воде евиденцију пресуђених спорова и наплата за казне које су изрицали.

Период владавине књаза Николе, који је почео шездесетих година прошлога вијека, карактерише се промјенама у уређењу судства зависно од територијалног проширења и економског развика Црне Горе. Постепено се почело са одвајањем судске од војне функције да би се послѣ судство одвојило и од управних органа. Пољаци, који су, како смо видјели били замијењени десечарима, поново су успостављени 1867 године, а десечарима су остале само војне функције. Капетани су и даље били судски и војно-управни органи све до 1871 године. Онда су били постављени батаљонски команданти, звањи командирџи, а капетани су тиме изгубили војну надлежност.

Почело се и са увођењем установе начелства. Иако су капетански судови били првостепени, њихова стварна надлежност није била ограничена. Послѣ оснивања начелства излазе из надлежности капетанских судова већи кривични и грађански спорови, које су сада у првом степену рјешавала начелства, организована такође инокосно. Стварна надлежност још није била одређена прописима. Који ће се спор сматрати замашнијим или мањим, препуштало се увиђавности и оцјени суда да о том одлучи. Начелства нијесу истовремено била основана у цијелој земљи, већ су оснивана постепено, а у неким крајевима штавише нијесу била ни увођена, те су капетански судови задржали првостепену стварну надлежност без ограничења све до 1879 године. Начелства, с обзиром што нијесу дуго постајала, су карактеристична као претходна судска организација каснијих жружних судова.

Реформа од године 1874 нема неког значаја за уређење судова. То је више усклађивање дјелатности судова блиским ратним потребама. Чланови Сената су били делегирани у новооснованим управама (упр. унутрашњих дјела, финансија, књажевске канцеларије и војске). Њихове одлуке на челу управа биле су правно једнаке одлукама Сената. Тиме Сенат није престао да рјешава као колегијално тијело, као највиши суд, али је због брзине поступка и важности послова морао да обезбеди дјелатност и једне и друге државне функције. Ова реорганизација⁸⁾ је претходила једној значајнијој, а неке управе су биле зачеци будућих министарстава.

Тек године 1879, послије ратова и разграничења, учињен је значајнији корак на путу одвајања судске од управне функције. Сенат је укинут, а дио његових послова из области управе пренесен је у надлежност новооснованих министарстава. Послови судства које је раније обављао Сенат стављени су у надлежност такође новооснованом врховном земаљском суду званом — **Велики суд**.

Начелства су године 1880 замијењена **окружним капетанствима**, која су као и капетански судови и даље била органи судске и управне власти⁹⁾. Округна капетанства нијесу била организована једнообразно; већином су рјешавала инокосно, а било их је и колегијално организованих. У стварној надлежности округна капетанства су била другостепени суд у односу на капетанске судове који су судили у првом степену. Овом реорганизацијом капетаније су биле подијељене на сеоске општине у којима су установљени примиритељни судије **кметови**. Они су вршили покушаје измирења за спорове који не прелазе границу стварне надлежности капетанских судова, пред које спор није долазио прије него су кметови покушали са нагодбом¹⁰⁾. Кметове су бирали општинари тако да је једна кућа

⁸⁾ „Пољобрањски суд“ као помоћни судски орган је, послије ове реформе, и даље остао. Његов положај је први пут регулисан прописом. Када је био у питању спор на територији двају племена или међуплеменски надлежан је био „... други суд (мисли се пољобрањски — И. Р.) састављен од 2 или 4 поштена и вриједна човјека...“ који је учињене штете накнађивао посредством пољака мјеста у којем се оштећени налазио (в. чл. 7 и 9 Пољачке уредбе од 4 јуна 1874 — Зборник судских закона, наредба... књ. II, 1912, стр. 60-63).

⁹⁾ Наредба књажева од 5 јануара о постављању Мрдеље Радовића „за округног капетана над Округом морачким и колашинским са сједиштем у Колашину“. Држ. арх., Цет., Велики суд, ф. I, 1880.

¹⁰⁾ У Наредби о избору кметова... од 1891 је нормирана и њихова надлежност. Капетан по тој наредби, иако „...настојава да кметови извршавају кметовање и своје осуде на вријеме...“ нема право да се мијеша у он што кметови смире и што у њихову дужност спада уколико „... давуције не апелирају“. Капетан се овлашћује да кметовима не допушта да прелазе границу својега дјелокруга (надлежности), тј. да не суде „... оне преступе који заслужују више казне од 8 фиорина глобе, или 8 дана тамнице“. Цит. Зборник, стр. 191-192.

(дом, дим) имала један глас (домаћин). Број кметова је зависио од величине општине, обично се кретао од 5-9. Установа кметова се сретала до краја постојања црногорске државе, и њом је по други пут била укинута институција пољака. Кметови су били, као и пољаци, примиритељни изборни помоћно-судски органи. Мислимо да им таква правна карактеристика највише одговара, без обзира што се у ондашњим позитивним прописима за њих сретала и назив „суд кметовски“, а за кметове „примиритељни судије“, јер су ови претстављали само суд у могућности, према потреби, а стварно никада нијесу били конституисани као стални судски органи са обиљежјима суда.

У овом периоду је први пут уведена и судска такса која је износила 1% укупне вриједности спора¹¹⁾.

Вароши су биле подручја посебних капетанских управа, на чијем челу је стајао варошки капетан, а правосудна надлежност му је била равна надлежности капетанских судова. Њихов назив се касније мијењао („управитељ“, „претсједник варошке општине“), али што се тиче њихове надлежности-остала је непромијењена. Оваква организација судства остала је углавном до доношења првог закона о уређењу судова.

Законом о устројству судова од 1902 године укинута су окружна капетанства, до тада првосудно-управни органи, а основани обласни судови само за послове правосуђа. За управне послове су установљени посебни органи — обласне управе. Дакле, први пут се војши раздвајање управе од судства код другостепених судова. Овим законом је ранија административно-судска подјела земље на десет округа замијењена подјелом на пет области, којом се број обласних судова поклапао са бројем административних управа¹²⁾. Законом је учињен видан корак у одвајању судства од управе. Пошто се увидјело да судство ипак не може ефикасно дјеловати из пет обласних центара, овај закон је замијењен новим од 1910, који је одређивао подјелу земље на десет обласних судова, попут раније подјеле на округе¹³⁾. Међутим, све ове подјеле и реформе заобилазе нарушавање племенског принципа.

Што се тиче поступка и надлежности судова, тек у овом периоду сретамо систематске одредбе о тим питањима, а до сада су, како смо видјели, постојале само фрагментарне одредбе из

¹¹⁾ Вид. Наредбу о увођењу судских такса... од 1881, цит. Зборник, стр. 98-101.

¹²⁾ Закон о устројству судова у књажевини Црној Гори од 1902, чл. 1, одређује оснивање пет обласних судова, као и општинске судове у варошима: Цетињу, Ријеци, Подгорици, Даниловграду, Никшићу, Колашину, Андријевици, Вирпазару, Бару и Улцињу. Број капетанских судова није био одређен према их је било 56. — Зборник, књ. II, стр. 129-131.

¹³⁾ Чл. 3 Закона о устројству судова у књажевини Црној Гори од 1910 — цит. Зборник, књ. II, стр. 665-667.

ове материје у појединим законима. Раније је капетан слао странке Сенату, уколико не би пристале на његову нагодбу или рјешење. Упут, који су странке добијале као потврду да су биле пред капетаном звао се „биљет“ и без њега Сенат, по правилу, није узимао у разматрање спор. Биљет је садржавао основне податке о парничним странама и о предмету спора, као и капетанско рјешење по том спору са којим се нијесу слагале једна или оба двије парничне стране, па су по њиховом захтјеву упућиване да им пресуђује виши суд, а биљет им је служио као нека врста стварне легитимације у одређеној парници и потврда да је нижи суд по том предмету одлучивао¹⁴⁾.

Спор је започињао код сеоског кмета који је, како смо казали, покушавао да нагоди парничне стране. У случају неуспјеха, спор је предаван капетанском суду са обавјештењем кмета да је пред њим спор био. Капетански суд је био надлежан да суди у првом степену имовинске спорове до 100 перпера, изузев спорове о наслједству и трговачке спорове без обзира на њихову вриједност предмета¹⁵⁾. Остале спорове је судио до вриједности од 200 перпера, уколико се сагласе парничне стране (нека врста изборног суда) да им суди капетански суд. Све остале грађанско-правне спорове који не спадају у надлежност капетанских судова ислеђивали су и судили у првом степену обласни судови. Пресуде обласног суда, изречене у другом степену, биле су коначне. Велики суд је рјешавао као посљедња судска инстанца по жалбама на пресуде обласних судова донесене у првом степену. И у кривичним предметима надлежност је ишла овим редом, само је кмет био искључен од учешћа у суђењу по кривичним дјелима.

Велики суд је рјешавао у вијећу од тројице када је била у питању грађанска парница а у вијећу од четворице по кривичним дјелима, с тим што би се у случају једнаке подјеле гласова уважавала одлука повољнија за окривљеног. (Ун. Правилник књ. Великог суда, Цетиње 1903, стр. 12-13). Капетански судови су извиђали кривична дјела само кад им то обласни суд нареди, јер установе тужиоштва (прокуратуре) није било у Црној Гори. Казне које су могли доносити капетани по кривичним дјелима нијесу могле прећи вриједност од 50 перпера или недељу дана затвора. И поред видних напора и настојања да се одвоји судство од управе, ипак се то није постигло код капетанских судова. Законом о судској власти судство се одваја од управе, али се чини „привремени изузетак“ за капетанске судове¹⁶⁾, тај изузетак је остао правило и консеквентно раздвајање

¹⁴⁾ Вид. Наредбу о давању биљета давуцијама од 1874, цит. Зборник, књ. II, стр. 59-60.

¹⁵⁾ Вид. чл. 163 Трговачког законика од 22 јан. 1910, Цетиње, стр. 43.

¹⁶⁾ Вид. чл. 11 Основног државног закона о судској власти од 6 дец. 1902, цит. Зборник, књ. I, стр. 127.

судства од управе код првостепених капетанских судова није извршено ни до краја постојања црногорске државе.

Трговачки спорови су још од раније у Црној Гори сматрани посебно важним. „Трговачки спорови и кредити морају имати нарочиту пажњу власти... и првенство над другијем споровима...“, каже се у наредби Великог суда од 21 октобра 1880, упућеној окружним капетанима¹⁷⁾. То је било настојање власти да се што прије развије и учврсти трговачка буржоазија. Зато када је био у питању трговачки спор, странке су имале право да им у својству редовног судије пресуди члан мјесног трговачког одбора. Ово је видно испољавање тежње, и само њено дјелимично остварење, за оснивање посебних трговачких судова, који су постојали у иоле развијенијим буржоаским државама оног времена. По трговачким споровима у Црној Гори су искључиво судили обласни судови¹⁸⁾, па се трговина на тај начин ослобађала локалних сметњи судства и управе. Тако долази постепено до повезивања иначе заједничких интереса трговине и виших форума и појединаца, а када би то повезивање и даље пратили, видјели би да је са развојем било све чвршће, а то је био и пут развитка буржоаске класе у Црној Гори.

Насљедне и брачне спорове између мухамеданаца рјешавали су посебни **шеријатски судови**. Послије припајања новоослобођених крајева у Црној Гори је било око 10.600 црногорских држављана мухамеданске вјероисповијести. Међу мухамеданцима до појаве Општег имовинског законика суђено је по конфесионалним и правним обичајима муслиманским. Надлежни су били шеријатски судови, а од црногорских власти била им је указивана помоћ^{18а)}. Пресуде је изрицао муфтија који је био и вјерски старјешина муслимана у појединим крајевима¹⁹⁾.

Као правна правила за припаднике католичке вјероисповијести у Црној Гори примјењиване су одредбе неписаног традиционалног Закона Леке Дукађина, који живи у албанском обичајном праву као какав фосилни остатак, али њега су се у Албанији најрађе придржавали и може се рећи да је то закон који су највише поштовали, баш зато, што је производ њихове традиције. По њему (т. 68) жене не могу наслиједити своје

¹⁷⁾ Наредба окружном капетану Никчевићу. Државни архив — Цетиње, Велики суд, ф. III, 1880.

¹⁸⁾ Закон о устројству судова од 25 фебр. 1910, чл. 4 — цит. Зборник, књ. II, стр. 667.

^{18а)} Тако је по жалби кадије и муфтије из Улциња, на непослушност свједока, министар унутрашњих дјела дао упутство, од 19 јуна, управитељу Зетско-брдске области, да им се излази у сусрет када је у питању помоћ за „извршење или доношење шеријатских пресуда“. Држ. арх. Цетиње, м. ун. дјела ф. јун 1903.

¹⁹⁾ Указ о постављењу муфтије Карађузовића са годишњом платом од 5.000 перпера. „Глас Црногорца“ бр. 27 од 23 јуна 1912.

третке и када је прекинут наслѣдни ред по мушкој линији, већ се као наслѣдници јављају ближи, а уколико њих нема, даљи рођаци мушког пола²⁰⁾.

Тенденција развитка црногорског законодавства била је да истисне надлежност конфесионалних судова из имовинских спорова, па и у случају када је имовински спор посљедица брака²¹⁾). Супротна је била овој тенденција шеријатских судова. Они су тежили да прошире своју надлежност у имовинским споровима. Услѣд тога је долазило до честих сукоба надлежности, који су имали позадину у економском продирању Турске и преко таквих вентила каква су била обичајна правила шеријата, додуше, призната од Црне Горе, али не као законски прописи, већ као правила и обичаји. У погледу сукоба црногорског законодавства и иностраних правила и обичаја признатих за припаднике страних држава и конфесија, интересантан је спор око грађанско-правне институције мал-мираза. У мал-мираз су спадали: кућа на селу или у вароши, са правом коришћења комунице (заједничке имовине), обор и цио простор око куће, гувно ако је близу куће, дућан с робом, покућство, оружје, одјећа, животиња, млин, ваљаоница, виногради, питомо воће, пароброди дакле, све што не обухвата тапија за коју су важили црногорски правни прописи²²⁾). Пошто су у Турској за добра из мал-мираза били надлежни шеријатски судови, то је Порта настојавала доста упорно, да и Црна Гора призна шеријатским судовима ту надлежност на својој територији. Али црногорски судови није су испуштали из своје надлежности важније имовинско-правне спорове. Законодавство је ишло за тим да се ограничи везивање имовинско-правних односа са било којом конфесијом²³⁾). Судска пракса је и у овом правцу много користила клаузулу чл. 8 Општег имовинског законика из које је за црногорске судове произилазило овлашћење да могу забранити „повлађивање какве нечовјечне установе“ противне праву и добрим обичајима црногорским. Таквим су сматране одредбе шеријата о наслѣдству добара из мал-мираза, као и цитирано мјесто о забрани лицама женског пола католичке вјероисповијести да наслѣђују по Закону Леке Дукађина. Родитељ је имао право, по шеријату, истјерати сина и његову породицу без наслѣдства из добара мал-мираза, јер сем у неким пољским добрима син није имао право наслѣдити свога оца. То је био добар основ црногорским судовима да наслѣжност конфесионалних судова стварно посте-

²⁰⁾ Записи, књ. XX, св. 3, 1938, стр. 147.

²¹⁾ Вид. чл. 4 Указа о проглашењу Закона о судском поступку о грађанским парницама од 1 јуна 1906.

²²⁾ Љ. Бакић, Надлежност шеријатских судова, „Дан“, св. 1-2, Цетиње, 1911, стр. 63.

²³⁾ Вид. чл. 135 Устава православних конзисторија у Црној Гори, Цетиње, 1904.

пено сведу на чисто брачне спорове, што је била и тенденција државне политике.

Посебно је било организовано и војно судство²⁴). Првостепени су били дивизиски судови, а у другом степену је рјешавао **Велики војни суд**. Дивизиским судовима је било сједиште у мјесту штаба дивизије, а Велики војни суд је био на Цетињу. У надлежност Великог војног суда спадали су преступи и кривична дјела која би учинили официри чина изнад капетана као и војни чиновници тог ранга. Постојали су још и дисциплински судови, а за официре Суд части чије чланове су бирали официри дотичне дивизије на годину дана. Законом је било предвиђено и успостављање пријеких војних судова у ванредним приликама и при штабовима удаљених или отцијепљених команди гдје не би могао да дјелује редовни војни суд.

Период уставности у Црној Гори карактеришу многе противурјечности. Као што смо већ истакли, било је уставних норми у појединим законцима и прије доношења устава. Године 1905 био је донесен први устав црногорске државе. Намеће се питање како се развијао један читав систем органа државне власти, управе и судства без устава и утврђеног уставног система. То није усамљен примјер у историји уставног права. Енглески устав је и до данас скуп уставних норми, донесених у разним периодима од прије неколико стотина година. Зато мислимо да се може говорити о уставном развоју Црне Горе и прије доношења устава. Овај први устав је био доста слаба копија намјесничког устава Србије из 1869 године. Он није резултат темељите обраде разних института и уставних норми насталих у историском развоју црногорског друштва, какав је био Богишићев Општи имовински законик у области грађанског права. Напротив, рађен је на брзину са изразитом тенденцијом да послужи као политички компромис у вријеме када се развијала борба политичких странака. Држава је проглашена за уставну монархију, али не и парламентарну. Књаз је могао по Уставу именовати и разрешавати владе. Он је именовao и све врсте чиновника у земљи. У глави осмој Устава каже се: „Све судије поставља Књаз Господар“^{25а}). Послије Устава је наступила извјесна законодавна активност. Донесен је и „Закон о поступку судском у кривичним дјелима“ од 1910, а то је и први закон који нешто ближе одређује поступак судски у тој материји, јер како смо истакли, поједини дјелови поступка су примјењивани и раније при суђењу, али овом приликом се радило о једном цјеловитијем регулисању поступка пред судом. Законик о судском поступку у грађанским парницама почео се примјењивати од 1906 године.

²⁴) Закон о устројству Војних судова, „Глас Црногорца“ бр. 41 од 4 сеп. 1910.—

^{25а}) Вид. чл. 145, ст. 1 Устава, Цетиње, 1905, стр. 38.

Овај Законик је био доста оскудан да би кроз њега могла да дође до изражаја примјена Општег имовинског законика, премда су му као основа били узети аустриски грађански поступак из 1895 и онај за Босну и Херцеговину из 1882 године. И прије Законика о судском поступку у грађанским парницама било је настојања и путем неких министарских наредба, да се утврди извјестан ред у грађанском поступку пред судовима, али извођење и оцјена доказних средстава и ток главне расправе били су остављени самим судијама.

Касација као посебна судска инстанца није постојала у Црној Гори, али је књаз могао у било којем степену обуставити од извршења или преиначити ма коју пресуду или пропис.

Крај личног режима књаза и касније краља Николе прашен је оснивањем специјалних судова. Демагошки методи са примјесима патријархалне демократије били су застарјели за управу земљом. Стари ратник и дипломата долази у раскорак с временом супротстављајући се напредним друштвеним стремљењима у условима стварања и борбе политичких странака. Тако се за суђење незадовољницима и противницима режима, по књажевој наредби, оснивају специјални судови. Године 1907 основан је суд назван **Нарочити књажевски суд за суђење анархистичких злочина**²⁵⁾, који је судио учесницима припрема једног агентата на књаза, али *исто* и претставницима народне странке — „клубаша“ — да би је на тај начин компромитовао у народу као анархистичку странку. Тај процес је у народу познат под називом „бомбашка афера“.

Такође је за суђење члановима организације за промјену режима организован септембра 1909 „**Специјални војни суд**“ у Колашину²⁶⁾, који је судио похватаним члановима тога покрета.

Чинећи овај преглед о развоју, углавном, редовних судова од почетка црногорског законодавства, дотакли смо се, колико су нам подаци омогућили, и настојања посебних и специјалних судова у Црној Гори. Међутим, да би се дала правна карактеристика сваког од поменутих судова, требало би детаљније истраживати област правне праксе (пресуде) ових судова, а што је отежано

²⁵⁾ Закон о устројству суда за суђење анархистичких злочина чл. 1 и 2. „Глас Црногорца“ бр. 54 од 1 децембра 1907. У сљедећем броју (55) „Гласа Црногорца“ објављена су имена 13 чланова тога суда, чији је претсједник био Лабуд Гојнић а „ишљедник и тужиоц“ (!) Павле Вуисић и секретар Саво Драговић. Овај суд је именован књаз од чланова **Државног савјета** и претсједника обласних судова.

²⁶⁾ Суд је био састављен од 11 чланова. Претсједник суда је био **Михаило Вучинић**, ишљедник Петар Ђурашковић и секретар Груица Грдинић — „Глас Црногорца“ бр. 39 од 12 септембра 1909.

обзиром да је у последњем рату **страдала** у Подгорици архива Великог суда у којој се налазио највећи број **сентенција** бившег Сената и других завршних судских списа помоћу којих би се, да су сачувани, потпуније дали **освијетлити**: улога, карактер и организација **нижих судских органа** у њиховом историском раз-
витку.

Илија Радосавић.